

जलयुक्त शिवार अभियान – एक दृष्टीक्षेप

सौ. प्रिती प्रसाद महाजन

भूगोल विभाग प्रमुख शिक्षण महर्षी दादासाहेब लिमये महाविद्यालय कळंबोली नवी मुंबई – 410 2018

प्रस्तावना

मानवाच्या अस्तित्वासाठी पाणी हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. पृथ्वीवरील सजीवांचे अस्तित्त्व असणे यासाठी पाणी महत्वाचे आहे. महाराष्ट्राचे हवामान मोसमी स्वरूपाचे असून पर्जन्य वितरण अतिशय विषम आहे. महाराष्ट्राच्या काही भागात म्हणजेच कोकण किनारपट्टीत सरासरी 500 ते 600 से. मी. पाऊस पडतो. तर पठारावरील दुष्काळी पट्ट्यात 45 ते 50 से. मी. पाऊस पडतो. तर पठाराच्या पश्चिम भागात 70 ते 80 से. मी. व विदर्भाच्या पूर्व भागात 120 ते 150 से. मी. असते. महाराष्ट्राच्या विविध भागात अपुरा पाऊस, गारपीट, पावसाचे अयोग्य व अनियमित वितरण, अतिवृष्टी व आवर्षण अशा विविध प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण होतात.

महाराष्ट्राच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास 60 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. या ग्रामीण भागाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारीत आहे. ग्रामीण लोकसंख्येच्या 85 टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. महाराष्ट्रातील बहुतेक शेती ही पाण्यासाठी पर्जन्यावर अवलंबून आहे. एकूण लागवड क्षेत्रापैकी केवळ 15 टक्के क्षेत्र ओलिताखली आहे. त्यामुळे पर्जन्याचे प्रमाण कसे असेल त्याप्रमाणे शेतीचे पीक उत्पादन होते. अलिकडच्या काळात महाराष्ट्रात पिकांच्या ऐन वाढीच्या काळात पावसाची अनियमितता व पावसातील खंड त्याचा मोठा परिणाम कृषी क्षेत्रावर होत आहे. त्यासाठी पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी मा. मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी जलयुक्त शिवार अभियान ही नवी योजना राबवण्याचा निर्णय घेतला.

उदीष्टे :

1. महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियानाचा आढावा.
2. जलयुक्त शिवाराची उपयोगिता व वस्तुस्थिती यांचा अभ्यास करणे.

माहिती स्रोत व अभ्यासपद्धती

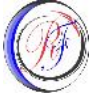
सदर शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी महाराष्ट्र शासनाचे अहवाल, आदेश यांच्या सहाय्याने माहिती संकलीत करण्यात आली आहे. तसेच संदर्भ ग्रंथ शोधनिबंध यांच्या मधून माहिती संकलीत करण्यात आली आहे. तसेच दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर केला आहे.

अभ्यासक्षेत्र

महाराष्ट्राचे स्थान भारतीय द्विपकल्पाच्या पश्चिम वायव्य व मध्यभागात आहे. भौगोलिक विस्तार 15°44' उत्तर ते 22°6' उत्तर अक्षवृत्त व 72°45' पूर्व ते 80°54' पूर्व रेखावृत्त दरम्यान आहे. महाराष्ट्राचा पूर्व पश्चिम कमाल विस्तार 800 कि. मी. असून उत्तर दक्षिण विस्तार 720 कि. मी. आहे. राज्याचे क्षेत्रफळ 3,07,762 चौ. कि. मी. आहे.

जलयुक्त शिवार अभियान

महाराष्ट्रात पिकांच्या ऐन वाढीच्या काळात पावसाची अनियमितता व पावसातील खंड यामुळे सतत टंचाई सदृश्य परिस्थिती निर्माण होऊन त्याचा मोठा परिणाम कृषीक्षेत्रावर होत आहे. अलिकडच्या काळामध्ये हवामानामध्ये सातत्याने बदल होत आहे. त्यामुळे मागील चार पाच वर्षांमध्ये दुष्काळ सदृश्य परिस्थिती महाराष्ट्रामध्ये निर्माण होत आहे. अलिकडच्या काळातील परिस्थिती पाहता सन 2014 मध्ये भूगर्भातील पाणी पातळीत 2 मीटरपेक्षा जास्त घट झालेले 180 तालुके असून महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागामध्ये पिण्याचे पाणी शेतीचे पाणी व पिकास संरक्षित सिंचन देण्यासाठी तसेच टंचाई परिस्थितीवर कायमस्वरूपी मात करण्यासाठी जलयुक्त

शिवार अभियान सन 2015-16 पासून कार्यान्वित करण्यात आला. या अभियानाचे उद्दिष्ट हे आहेत कि पावसाचे पाणी जास्तीत जास्त आडवणे, विकेंद्रीत पाणी साठे निर्माण करणे, भूजलपातळी वाढवणे, सिंचन क्षेत्रात वाढ करणे, शेतीसाठी संरक्षित पाणी जलस्रोतातील गाळ लोकसहभागातून काढून जलस्रोतांचा पाणी साठा वाढवणे व जनतेत जनजागृती तयार करणे.

जलयुक्त शिवार अभियान सद्यस्थिती (02/12/2016)

अ. क्र	तपशिल	सन 2015-16	सन 2016-17	एकूण
1	निवडण्यात आलेली गावे	6202	5281	11483
2	पूर्ण कामे	228578	36061	264639
3	प्रगतीपथावरील कामे	10385	17796	28181
4	विशेष वितरीत निधी	2000 कोटी	1400 कोटी	3400 कोटी
5	विशेष वितरीत निधी खर्च	1455.40 कोटी	78.9 कोटी	1534.3 कोटी
6	सर्व योजनांचा एकत्रित खर्च	3385.14 कोटी	381.06 कोटी	3766.2 कोटी
7	लोकसहभागातून काढलेला गाळ	562.6 लाख घन मीटर	218.4 लाख घन मीटर	781 लाख घन मीटर
8	लोकसहभागातून खोलीकरण, रुंदीकरण केलेल्या कामाची लांबी	1146.00 कि. मी.	638.47 कि. मी.	1784.47 कि. मी.

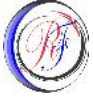
जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत सन 2015-16 मध्ये 6202 गावे निवडण्यात आली. तर सन 2016-17 मध्ये 5281 गावे निवडण्यात आली. एकूण पूर्ण कामे या दोन वर्षांमध्ये 264639 एवढी पूर्ण झाली. सद्यस्थितीमध्ये 28181 कामे प्रगतीपथावर आहेत. या सर्व योजनांचा एकत्रित खर्च 3766.02 कोटी रु. दोन वर्षांमध्ये खर्च करण्यात आले आहेत. सन 2015-16 व सन 2016-17 या दोन वर्षांच्या कालावधीमध्ये लोकसहभागातून एकूण 781 लाख घन मीटर गाळ काढण्यात आला आहे तर लोकसहभागातूनच 1784.47 कि. मी. लांबीची खोलीकरण व रुंदीकरणाची कामे झाली आहेत.

जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत निवडलेल्या गावांची विभागवार आकडेवारी

अ. नं	विभाग	2015-16	2016-17
1	कोकण	203	136
2	पुणे	903	825
3	नाशिक	941	900
4	औरंगाबाद	1682	1518
5	अमरावती	1396	998
6	नागपूर	1077	904
एकूण		6202	5281

सन 2015-16 मध्ये महाराष्ट्रात सर्वात जास्त म्हणजे 1682 इतक्या गावांची निवड करण्यात आली आहे. तर सर्वात कमी म्हणजे 203 गावांची निवड कोकण विभागातून करण्यात आली आहेत. एकूण आकडेवारी पाहता औरंगाबाद खालोखाल आमरावती (1369) नागपूर (1077) नाशिक (941) पुणे (903) या क्रमाने निवडलेल्या गावांची संख्या आहे.

सन 2016-17 मध्ये औरंगाबाद विभागामध्येच सर्वात जास्त म्हणजे 1518 गावांची निवड करण्यात आली आहे. आमरावती (998) नागपूर (904) नाशिक (900) पुणे (825) व रायगड (136) या क्रमाने निवडलेल्या गावांची संख्या आहे. आहे. प्राधान्याने मराठवाडा व विदर्भमधील अधिक गावांची निवड जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत करण्यात आली आहे. कारण अतिशय जास्त पाणी-टंचाई, दुष्काळ, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, या सगळ्या परिस्थितीमुळे सर्वसामान्य जनतेचे हाल होत आहेत. महाराष्ट्राच्या एकूण निवडलेल्या गावांपैकी 67 टक्के गावे विदर्भ मराठवाडयातील आहेत.

जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत गाळ काढणे, खोलीकरण व रुंदीकरण करणे इ. शासकीय व लोकसहभागातून झालेल्या कामाची माहिती पुढील तक्त्यामध्ये दिसून येते.

अ. न.	विभाग	लोकसहभागातून सुरु झालेली गावे	कामाची संख्या			काढलेला गाळ (लाख घ. मी.)			कामाची किंमत (कोटी)		
			शासकीय	लोकसहभाग	एकूण	शासकीय	लोकसहभाग	एकूण	शासकीय	लोकसहभाग	एकूण
1	कोकण विभाग	119	208	200	408	2.65	3.86	6.50	1.50	2.27	03.77
2	पुणे विभाग	751	2250	1665	3915	51.34	92.74	144.08	25.69	62.24	87.93
3	नाशिक विभाग	554	2184	1271	3455	64.21	101.20	165.43	27.31	65.03	92.34
4	औरंगाबाद विभाग	887	1136	1575	2711	188.35	276.22	464.56	135.06	198.87	334.49
5	अमरावती विभाग	651	2023	595	2618	39.63	78.55	118.19	53.44	58.48	111.92
6	नागपूर विभाग	569	1809	875	2684	134.58	10.36	144.86	62.51	12.94	82.45
	एकूण	3531	9610	6181	15791	480.68	562.93	1043.06	313.05	399.63	712.897

अ. न.	विभाग	लोकसहभागातून सुरु झालेली गावे	कामाची संख्या			काढलेला गाळ (लाख घ. मी.)			कामाची किंमत (कोटी)		
			शासकीय	लोकसहभाग	एकूण	शासकीय	लोकसहभाग	एकूण	शासकीय	लोकसहभाग	एकूण
1	कोकण विभाग	06	04	06	10	0.013	0.15	0.165	0.12	0.707	0.647
2	पुणे विभाग	600	364	999	1363	17.01	99.38	116.04	05.18	52.28	57.46
3	नाशिक विभाग	460	353	387	740	19.95	29.62	49.57	05.16	08.76	13.92
4	औरंगाबाद विभाग	415	460	548	1008	25.38	78.55	103.93	17.18	48.28	65.46
5	अमरावती विभाग	84	22	108	130	02.32	21.31	23.629	03.02	03.97	07.17
6	नागपूर विभाग	01	656	29	685	33.32	0.98	34.30	14.58	0.72	15.13
	एकूण	1566	1859	2077	3936	98.04	229.99	328.02	45.42	114.72	160.14

अशा प्रकारे सन 2015-16 मध्ये महाराष्ट्रात लोकसहभागातून सुरु झालेल्या गावाची संख्या 3531 इतकी होती तर ती सन 2016-17 मध्ये 1566 इतकी आहे. शासकीय व लोकसहभागातून एकूण 15791 कामे झाली आहेत. त्या कामाच्या माध्यमातून एकूण 1043.06 घन मीटर गाळ काढला असून त्या कामाची किंमत 160.14 कोटी रु. इतकी आहे.

जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत कामकाजाची गुणवत्ता व पारदर्शकता असावी व सर्वांना त्याची माहिती मिळावी यासाठी योग्य त्या पद्धतीचा वापर केला जात आहे. त्यासाठी समवर्ती मुल्यमापन त्रयस्थ संस्थेकडून मुल्यमापन, डिजिटल फोटो (कामाच्या आधीचे व कामाच्या नंतरचे) कामासाठी ग्रामसभेची मान्यता, ग्रामपंचायतीना माहिती देणे, अंतिम दयेके प्रदान करताना ग्रामसभेची मान्यता व कामाचे तांत्रिक नियंत्रण अशा सर्व क्रिया केल्या जात आहेत. त्यामुळे कामकाजामध्ये पारदर्शकता राहिल. तसेच राज्यशासनाकडून त्यासाठी सनियंत्रण समित्यांची

स्थापना करण्यात आली आहे. सदर योजनेच्या यशस्वी पारदर्शक अंमलबजावणीसाठी शासनाने या सनियंत्रण समित्यांची स्थापना केली आहे.

सनियंत्रण समित्या पुढीलप्रमाणे

1. विभागीय समन्वय समिती – अध्यक्ष विभागीय आयुक्त ! 2. जिल्हास्तरीय कार्यकारी समिती – अध्यक्ष जिल्हाधिकारी ! 3. जिल्हास्तरीय आढावा सनियंत्रण समिती – अध्यक्ष पालकमंत्री ! 4. तालुकास्तरीय कार्यकारी समिती – अध्यक्ष उपविभागीय अधिकारी ! 5. तालुकास्तरीय आढावा सनियंत्रण समिती – अध्यक्ष तालुक्यातील विधान सभा सदस्य जलयुक्त शिवार अभियान राज्यशासनाचा कार्यक्रम जलसंधारण विभागामार्फत राबवण्यात येत आहे.

सारांश

महाराष्ट्रात पिकाच्या ऐन वाढीच्या काळात पावसाची अनियमितता व पावसातील खंड यामुळे सतत टंचाई सदृश्य परिस्थिती निर्माण होऊन त्याचा मोठा परिणाम कृषिक्षेत्रावर होत आहे. राज्यातील दुष्काळग्रस्त परिसरामध्ये पिण्याचे पाणीसुद्धा पुरेसे उपलब्ध नव्हते. शाश्वत शेतीसाठी पाणी व पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता करून देण्यासाठी जलसंधारणा अंतर्गत उपाययोजना एकात्मिक पद्धतीने शासन व लोकसहभागाच्या समन्वयाने नियोजनबद्ध आराखडा तयार करून जलयुक्त शिवार अभियान राबविल्यास पिण्याचे पाणी व शेतीसाठी जलसिंचन व्यावस्था होऊ शकते. जलयुक्त शिवार अभियाना अंतर्गत लोकसहभागातून 15 जिल्ह्यात नदी पूनर्जीवनाचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. तसेच गावागावामध्ये पाणलोट विकासाची कामे (सिसिटी, डिप सिसिटी, शेततळे, मजगी सलग समतल चर इ.) सुरू झाली आहेत. तसेच साखळी सिमेंट कॉक्रीट नाला बांधण्याची कामे खोलीकरण व रुंदीकरण जून्या संरचनांचे पुनर्जिवन करणे, कालवा दुरुस्त करणे, जनजागृती करणे यासारखे उपक्रम शासन व लोकसहभागातून राबवले जात आहेत. सर्वासाठी पाणी टंचाईमुक्त महाराष्ट्र सन 2019 पर्यंत करण्यासाठी व टंचाई परिस्थितीवर मात करण्यासाठी एकात्मिक पद्धतीने नियोजनबद्धरित्या कृती आराखडा तयार करून पाण्याची उपलब्धता वाढवण्यासाठी जलयुक्त शिवार अभियान राबवण्याची अत्यंत गरज होती. यासाठी राज्यशासनाने जिल्हा नियोजन व विकास समित्यांच्या माध्यमातून सन 2015-16 च्या गावांना विशेष निधी म्हणून 2000 कोटी रु. व सन 2016-17 या वर्षासाठी 600 कोटी रु. उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

जलयुक्त शिवार अभियाना ही एक शासन व लोकांनी (नागरीकांनी) केलेली चळवळ असून त्यामध्ये उत्साही गावकरी सक्रीय झाले असून लोकसहभागातून लक्षणीय कामे होत आहेत. तसेच राज्यातील विविध देवस्थान ट्रस्ट, धर्मदाय संस्था व सामाजिक संस्था यांच्याकडून निधी उपलब्ध होत आहेत.

संदर्भ सुची

1. योजना – जुलै 2016.
2. शासन निर्णय क्र. जलअ – 2014 / प्र. क्र. 203 / जल-7 05 डिसेंबर 2014.
3. शासन शुद्धी पत्रक क्रमांक जलअ – 2014 / प्र. क्र. 203 / जल-7 28 जानेवारी 2015.
4. शासन निर्णय क्र. सिउए – 2015 / (26 / 15) ला क्षे वि (कामे) 31 जानेवारी 2015.
5. शासन परिपत्रक क्र. जलशि – 2015 / प्र. क्र. 06 / जल-7 03 फेब्रुवारी 2015.
6. शासन निर्णय क्र. जलशिअ – 2015 / प्र. क्र. 40 / जल-7 07 फेब्रुवारी 2015.
7. शासन परिपत्रक क्रमांक जलशि – 2015 / प्र. क्र. 68 / जल-7 21 फेब्रुवारी 2015.
8. शासन निर्णय क्र. जलअ – 2014 / प्र. क्र. 203 / जल-7 03 मार्च 2015.
9. शासन निर्णय क्र. डिएपी – 2015 / प्र. क्र. 23 / का. 1484 11 मार्च 2016.
10. शासन निर्णय क्र. सीडीए – 1015 / (26 / 15) ला क्षे वि (कामे) 12 मार्च 2015.
11. शासन निर्णय क्र. नपुयो – 2015 / प्र. क्र. 370 / जल-7 08 डिसेंबर 2015.
12. शासन निर्णय क्र. डिएपी – 2015 / शिकाना / प्र. क्र. 18 / का. 1481 22 डिसेंबर 2015.
13. शासन निर्णय क्र. जशिअ – 2016 / प्र. क्र. 01 / जल-7 25 फेब्रुवारी 2015.
14. शासन निर्णय क्र. जलअ – 2014 / प्र. क्र. 203 / जल-7 01 मार्च 2016.
15. शासन परिपत्रक क्र. अनिसु – 2016 / प्र. क्र. 560 / जल-7 16 सप्टेंबर 2016.
16. शासन निर्णय क्र. जलशि – 2016 / प्र. क्र. 518 / जल-7 13 ऑक्टोबर 2016.
17. शासन परिपत्रक क्र. जलशि – 2016 / प्र. क्र. 574 / जल-7 26 ऑक्टोबर 2016.
18. "महाराष्ट्राचा भूगोल" विद्या प्रकाशन, डॉ. सुभाषचंद्र सारंग

